

HAL
open science

**Palmes i palmeres de la Mare de Déu des de les fonts del
Misteri d'Elx fins a la consuetat de Gaspar Soler Chacon
(1625)**

Sophie Albert

► **To cite this version:**

Sophie Albert. Palmes i palmeres de la Mare de Déu des de les fonts del Misteri d'Elx fins a la consuetat de Gaspar Soler Chacon (1625). Festa d'Elx, 2022, pp.168-183. hal-03816509

HAL Id: hal-03816509

<https://hal.science/hal-03816509>

Submitted on 16 Oct 2022

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Ce texte est la version en catalan d'un article paru en valencien dans la revue Festa d'Elx, octobre 2022, p. 168-183.

Palmes i palmeres de la Mare de Déu des de les fonts del Misteri d'Elx fins a la consuetud de Gaspar Soler Chacon (1625)¹

Sophie Albert

Doctora titular de Literatura Medieval a Sorbonne Université (París)

Dissabte 12 abril de 2014, vespra del Diumenge de Rams. Acabo d'arribar a Elx. Al carrer Major, davant l'ermita de Sant Sebastià, una llarga cua d'il·licitans espera pacientment. Un cartell indica que s'hi exposen, de les 6 a les 9, les palmes del 54è Concurs de la Palma Blanca. Em poso en la cua, curiosa, sense saber el que veuré. Dins, darrere una cortina de vellut vermell, admiro palmes de diferents talles, trenades i adornades amb motius virtuosos; l'endemà, ocuparan un lloc rellevant en la Processó dels Rams. En aquella ocasió, descobreixo un dels usos de les palmes blanques a Elx.

El costum de sortir amb palmes el Diumenge de Rams no només existeix a Elx, sinó en moltes altres regions, per exemple a Catalunya. Tant allí com ací, es diferencien les palmes llises i les arrissades, que porten respectivament els xiquets i les xiquetes durant la processó. Però a Elx, les palmes adornades, en el marc del Concurs, serveixen també per representar elements emblemàtics de la ciutat. Mostren, així, alguns monuments cívics o religiosos, com Calendura i Calendureta o la cúpula de la Basílica Santa Maria, algunes imatges venerades en diverses esglésies, com el Crist de Zalamea, o diversos actes del cicle cultural dedicat a la patrona, la Mare de Déu de l'Assumpció: la Vinguda de la Verge del 28 de desembre, quan es commemora el descobriment llegendari de la imatge, i, per descomptat, escenes de la Festa, del *Misteri d'Elx*, que es celebra cada any a mitjans d'agost.

Les figures 1 i 2 representen palmes de l'any 2017. La palma anomenada «Mi palmeral» associa la patrona amb el palmerar que segueix cobrint una superfície important del territori d'Elx. La palma «Mangrana» representa l'àngel baixant en la Mangrana del *Misteri*, portant en la mà una palma que donarà, en un primer moment, a la Mare de Déu, perquè aquesta la doni després a sant Joan.

Aquestes palmes tan acuradament dissenyades i realitzades evidencien les relacions entre el culte de la Mare de Déu, les festes que es celebren per ella, i una palma i un palmerar que tenen un simbolisme potent. Estudaré com s'han creat i desenvolupat aquestes relacions, des de les fonts i inspiracions del *Misteri d'Elx* fins a la consuetud de Gaspar Soler Chacon (1625). La palma i la palmera seran el fil que guiarà aquest recorregut. Presentaré, en primer lloc, algunes elaboracions teològiques sobre les palmes i palmeres, en el marc d'un pensament catòlic global. Després, analitzaré, a partir de la consuetud de 1625, tant el mateix *Misteri d'Elx* i les seves acotacions escèniques com alguns miracles i relats que acompanyen la còpia de l'obra. Aquesta anàlisi em permetrà mostrar en quin context els vincles entre la Mare de Déu i la palmera prenen cos, forma i sentit, a través de motius, de discursos i d'usos que s'actualitzen i es localitzen en l'espai de l'escenari del *Misteri* i, més enllà, de la ciutat d'Elx.

¹ Els agraeixo molt a la meua mare, Marlène Albert Llorca, i al meu amic Hèctor Càmarà i Sempere, per haver llegit aquest article i per haver-me comunicat les seves observacions. Moltes gràcies a Hèctor per haver-ne corregit la llengua.

Fig. 1. “Mi palmeral”
 Concurs de la Palma Blanca, 2017
 Foto Sophie Albert

Fig. 2. “Mangrana”
 Concurs de la Palma Blanca, 2017
 Foto Sophie Albert

1. La palma i la palmera en les fonts i inspiracions de les consuetes

El simbolisme de la palma i de la palmera, que existeix abans i fora del cristianisme, ja ha estat estudiat amb molt de detall.² Entre els elements que expliquen la valoració de la palma i de la palmera en relació amb el culte de la Mare de Déu, només posaré l'èmfasi en els textos i aspectes que han tingut una influència en el context il·licità.

El text més evident és la Dormició o Assumpció de la Verge Maria (segle IV), que Jaume de Voràgine integra a la *Llegenda daurada* a finals del segle XIII. El relat, traduït al català en el *Flos sanctorum romançat*, constitueix, com ha mostrat Hèctor Càmar, la font directa del *Misteri d'Elx*.³ D'aquest relat solament destacaré els elements que concerneixen el paper de la palma. Al principi, l'àngel baixa del paradís amb una branca de palmera. En el *Flos sanctorum*, diu a la Mare de Déu: «Vet un ram de palma, senyora mia, que yo t'è portat de paradís e fer l'as portar davant lo teu lit après tres dies, quant la tua beneyta ànima serà exida del teu cors».⁴ Més endavant, la Mare de Déu ordena a sant Joan: «E tu, fill, faràs portar aquesta palma davant lo meu lit com portareu lo meu cors al sepulcre».⁵ Una vegada que Maria ha mort, l'apòstol vol deixar aquesta tasca a sant Pere, però aquest s'hi nega: «Tu la deus millor portar, per ço com es elegit verge e tu, frare, te reposist sobre los pits del Senyor e, de aquí, fuist ple de gràcia e de saviesa, per què és justa cosa que tu rebist tant gran do del seu fill que dóns en aquesta Verge més honor. Per què tu deus portar aquesta palma de lum davant lo lit e yo portaré lo seu sanct

² Veure per exemple DÍAZ DE BUSTAMANTE, José Manuel. «Onerata resurgit. Notas a la tradición simbólica y emblemática de la palmera». En *Helmantica: Revista de filología clásica y hebrea*, t. 31, n. 94, 1980, p. 27-88.

³ L'article proposa un recorregut molt complet, des dels intertextos antics fins a les elaboracions de l'època moderna.
⁴ CÀMARA I SEMPÈRE, Hèctor. «La *Llegenda aurea* com a font del *Misteri d'Elx*: una anàlisi comparativa». En *Literatures ibèriques medievals comparades*, Rafael Alemany Ferrer, Francisco Chico Rico (eds.). Alacant, Universitat d'Alacant; Sociedad Española de Literatura General y Comparada, 2012, p. 133-146.

⁵ CÀMARA I SEMPÈRE, Hèctor. *El Flos sanctorum romançat. Edició crítica dels dos incunables catalans de la Leyenda aurea de Jacobus de Voragine*. Tesi presentada a la Universitat d'Alacant, 2013, p. 667.

⁵ *Ibid.*, p. 668.

cors».⁶ Per fi, quan els «hòmens de la ciutat de Hierusalem» intenten impedir l'enterrament, les mans i el braç del «príncep dels preveres» s'assequen, i els altres tornen cecs; aleshores, el príncep es converteix, besa el llit de Maria i confessa la seva virginitat, cosa que sana els seus membres. Sant Pere li diu: «Pren la palma de nostre fratre sanct Johan e posa-la sobre lo poble qui és cech; e aquell qui volrà creure en Jesuchrist cobrarà la vista e aquell qui no volrà creure no s porà veure per totstems».⁷ El relat continua amb el sosterrament de la Mare de Déu.

Un altre text apòcrif, les relacions del qual amb l'anterior són bastant òbvies, reforça el valor simbòlic de la palma i, per tant, de la palmera, associant-la explícitament amb la flora del paradís. Es tracta de l'Evangeli del Pseudo-Mateu (20,1-2 i 21,1), datat, segons els estudiosos, entre els segles VI i X. Proporciona una etiologia del vincle entre la Mare de Déu i la palmera, d'una banda, i la palma i el martiri, de l'altra.

La història està ambientada en l'època de la fugida a Egipte. Atabalada per la calor, Maria descansa a l'ombra d'una palmera i cobdicia els seus fruits. José la reprèn: com pot pensar en menjar els fruits d'un arbre tan alt? A ell, diu, el que el preocupa és la falta d'aigua. Llavors el nen Jesús ordena a la palmera que s'inclini i que alimenti Maria amb els seus fruits. Després de restaurar-se la Sagrada Família, Jesús mana a la palmera que es torni a alçar, que recobri la seva força, i li anuncia que serà la companya dels arbres del jardí del seu Pare. Tot seguit, li demana que descobreixi la font que corre sota les seves arrels, per a satisfer la seva set, la dels seus pares i la de les seves bèsties de càrrega. Per agrair-li a l'arbre la seva generositat, Jesús li concedeix un privilegi: una de les seves branques és transportada per un àngel fins al cel i plantada al Paradís. Esdevé, així, el premi del martiri.

La difusió d'aquest relat es pot percebre a Espanya a través de la iconografia del miracle de la palmera.⁸ L'episodi fa de la palmera un arbre del paradís. Aquest arbre, cal assenyalar, es defineix en particular per la seva grandària: és massa alt perquè es pugui arribar fins als seus fruits. El text també estableix un lligam entre el cel i la terra a través del ram que «transita». Un àngel acompanya les paraules de Crist per portar la branca al cel, en un recorregut invers a la palma de la Dormició.

A més d'aquests textos que es relacionen més o menys directament amb el *Misteri d'Elx*, altres elements enriqueixen els significats prestats a les palmes i palmeres. D'una manera coherent amb l'evangeli del Pseudo-Mateu, la palma, a més de ser el símbol del martiri, apareix a l'edat mitjana com a imatge de la Verge Maria. Aquesta imatge prové d'un passatge del *Càntic dels Càntics* (7,6-9) que lloa l'estatura de l'esposa, en relació amb la seva bellesa.⁹ Segons la interpretació en clau mariana del poema bíblic, la palma esdevé una de les metàfores o al·legories de la Mare de Déu, sobretot a partir del segle XIII, gran segle del culte marià. Aquesta associació entre la palma i la Mare de Déu es desenvolupa a l'època moderna, en relació amb el culte de la Immaculada Concepció. L'analogia està per exemple il·lustrada en el llibre d'emblemes del cartoixà fra Nicolás de la Iglesia, *Flores de Miraflores*.¹⁰ El llibre,

⁶ *Ibid.*, p. 669-670.

⁷ *Ibid.*, p. 670.

⁸ OLANETA MOLINA, Juan Antonio. «De fructibus tuis refice matrem meam: el milagro de la palmera como alegoría del comitente en el claustro de Sant Benet de Bages». *Anuario De Estudios Medievales*, 48(2), p. 821-844. Contextualització sobre la difusió del tema iconogràfic a les p. 835-837.

⁹ Vulg. *Cant.* 7,6-9: «Quam pulchra es, et quam decora, charissima in deliciis! Statura tua assimilata est palmae, et ubera tua botris. Dixit: Ascendam in palmam et apprehendam fructus ejus».

¹⁰ DE LA IGLESIA, Nicolás. *Flores de Miraflores. Hieroglíficos sagrados, verdades figuras, sombras verdaderas del Misterio de la Inmaculada Concepcion de la Virgen y Madre de Dios Maria nuestra Señora*. Burgos, 1659. Una edició de 1674 es troba en la pàgina de la Biblioteca Digital de Castilla y León: <https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=8351>

Sobre els vincles entre els emblemes immaculistes de la decoració de la capella de Miraflores i aquest lliure, veure ANDRÉS GONZÁLEZ, Patricia. «Emblemas marianos de la capilla de la Virgen en la cartuja de Burgos: el modelo pintado y su repercusión iconográfica». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (BSAA)*, Tomo 69-70, 2003-2004, p. 383-409.

imprimit al 1659, pocs anys després que el papa Alexandre VII concedí a Espanya l'autorització de celebrar la Immaculada Concepció,¹¹ anuncia en el seu títol «hieroglyphicos sagrados, verdades figuradas, sombras verdaderas del mysterio de la Inmaculada Concepción de la Virgen, y madre de Dios María Señora nuestra». El primer «geroglífico» representa una palmera amb un fullatge abundant; a l'esquerra, una petita figura suspesa en l'aire toca amb les seues mans dues palmes de l'arbre. El gravat està coronat d'un medalló on es llegeix el lema *Quasi palma exaltata sum*, fragment de l'Ecclesiàstic que rep, en aquest context, una lectura mariana. Segons Emilia Montaner,

El motiu de la palmera, les elegants branques de la qual simbolitzen l'honor i la victòria [...] reivindica la immaculada concepció com a primer atribut de Maria. L'altura, la verticalitat i la robustesa de l'arbre testimonien la força adquirida per la veneració del misteri.¹²

Tot i que aquesta col·lecció és posterior a la consuetada de Gaspar Soler Chacon (1625), no deixa d'inscriure's en un context propici a un culte a la Verge en el qual l'emblema de la palma té el seu lloc.

2. La palma en el *Misteri d'Elx* de la consuetada de 1625: text i performance

Estudiaré ara la presència de la palma en el *Misteri d'Elx*, tal com apareix en els versos, en les acotacions escèniques i en la mateixa representació. Per citar el text de la consuetada de Gaspar Soler Chacon, em basaré en una còpia ara perduda, però que Pere Ibarra va transcriure i editar en 1929 i 1933.¹³

El *Misteri d'Elx* segueix el *Flos sanctorum* en les seves grans línies, sense modificar el recorregut ni la funció principal de la palma. No obstant això, li dona una dimensió espectacular, i hi afegeix alguns detalls que posen en relleu la seva importància. Al principi del drama, després que la Mare de Déu, acompanyada per Maria Jacobe i Maria Salomé, ha entrat a la basílica i s'ha intal·lat en el cadafal, un àngel baixa del cel per entregar-li la palma:

[Primera jornada, baixada de l'àngel]

Acabada esta cobla, obre's la porta del sel y devalla lo núvol ab lo àngel ab palma en la mà, y comensant a exir per la porta se dispara la artillería y sona lo orgue, ministrils y campanes mentres lo núvol devalla alguna distància; y en parar la artillería y demás instrunments, obre's lo núvol y comensa lo angel a cantar:

[...]

ANGEL

E manà'ns que us la portàs
aquesta palma y ens la donàs
que us la fassau davant portar
quant vos porten a ssoerrar.¹⁴

¹¹ El papa Alexandre VII va permetre en 1656 la festivitat del patronatge de la Immaculada, ratificada en la butlla *Sollicito omnium ecclesiarum* del 8 de desembre de 1661.

¹² MONTANER, Emilia. «Les images végétales dans les emblèmes consacrés à la Vierge Marie». En *Flore au paradis. Emblématique et vie religieuse aux XVIe et XVIIe siècles*, Paulette Choné i Bénédicte Gaulard (eds). Glasgow, Glasgow Emblem Studies, vol. 9, 2004, p. 61-79: p. 62-65, citació p. 63, emblema reproduït p. 64.

¹³ IBARRA Y RUIZ, Pedro. *Lo Misteri d'Elig. El Misterio de Elche. Manual del curioso espectador de la representación de la famosa fiesta, compuesto para que sirva de guía y claro conocimiento*. Alicante, Imp. Lucentum, 1929. IBARRA Y RUIZ, Pedro. *El Tránsito y la Asunción de la Virgen. Drama lírico-litúrgico que se representa todos los años en la iglesia de Santa María de Elche los días 14 y 15 de agosto. Publicación de la consuetada más antigua que se conoce*. Elx, Tipografía Agulló, [1933]. Cito ací l'edició de MASSIP I BONET, Francesc. «La Festa d'Elx (Consuetada de 1625)». En *Història i crítica de la «Festa d'Elx»*, Joan Castaño García i Gabriel Sansano i Belso (eds). Alicante, Universidad de Alicante, 1998, p. 105-126.

¹⁴ MASSIP I BONET, Francesc. «La Festa d'Elx (Consuetada de 1625)», ed. cit., p. 109-110.

Fig. 3. Baixada de l'àngel en el Misteri d'Elx. 14 d'agost de l'any 2014
Foto Sophie Albert

En la fig. 3 es pot veure l'àngel baixant del cel en la *mangrana* –escena emblemàtica del *Misteri d'Elx*–. Aquest cel designa tant el paradís de Déu com l'esfera situada damunt de la lona pintada amb àngels i núvols que cobreix la superfície de la cúpula de l'església: el *Misteri* tradueix en l'espai del temple una geografia sagrada, polaritzada verticalment pel cel i el cadafal entre els quals transiten els éssers celestes i, al final de l'obra, la imatge de la Mare de Déu.¹⁵ El nom antic de la *mangrana*, el núvol, que apareix en les consuetes, núvol blau fins al principi del segle XX, s'entén en aquest marc.

Quant a la palma, el *Flos sanctorum* la descriu amb aquestes paraules: «E la palma que l'àngel li portà maravellosament resplandia e era la verga molt verda e les fulles resplandents com stela matinal».¹⁶ En el *Misteri*, no es tracta d'una palma verda, sinó d'una palma blanca. Encara que la consuetud no continga cap indicació que permeti d'afirmar amb total certesa que ja era així al segle XVII, la hipòtesi sembla molt probable, ja que el cultiu i els usos litúrgics i paralitúrgics de les palmes blanques, en primer lloc, en el Diumenge de Rams, queden ben testimoniats en aquella època. L'oripell cosit a les seves fulles, com observa Hèctor Càmera, «actualitza en escena» la llum que el *Flos sanctorum* atribueix a la palma de l'àngel.¹⁷

¹⁵ Sobre la doble dimensió vertical i horitzontal de l'espai escènic i el seu simbolisme, veure QUIRANTE SANTACRUZ, Lluís, SIRERA, Josep Lluís, RODRÍGUEZ, Evangelina. *Pràctiques escèniques de l'edat mitjana als segles d'or*. València, PUV, 1999, p. 79 sq.

¹⁶ CÀMARA I SEMPÈRE, Hèctor. *El Flos sanctorum romançat*, ed. cit., p. 668.

¹⁷ CÀMARA I SEMPÈRE, Hèctor. «“Estels fets pols”: l'ús de l'oripell en la Festa o Misteri d'Elx». En *Actes del Quinzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Universitat de Lleida, 7-11 de setembre de 2009*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010. Vol. II, La literatura i les arts, p. 83-94: p. 86. Alfons Llorenç nota també que l'oripell de la palma de l'àngel contribueix a donar-li la resplendor que menciona el *Flos sanctorum*. Veure LLORENÇ, Alfons. «Aproximació al món literari de la Festa d'Elx». En *Història i crítica de la «Festa d'Elx»*, op. cit., p. 157-179. Tanmateix, no es pot saber si ja existia aquest ús escènic al segle XVII. En efecte, segons Hèctor Càmera, «Encara que es conserven referències en els llibres de comptes que ens

La donació de la palma a Maria suposa en el *Misteri d'Elx* una gestualitat que constitueix un afegit respecte a la *Legenda aurea*. Les acotacions escèniques mencionen una petita cerimònia que es reitera cada vegada que la palma és transferida d'un personatge a un altre:

[Primera jornada, arribada de l'àngel]

« Acabada esta cobla, arriba lo àngel fins on està la Maria y agenolla's en lo cadafal, prop la Maria, y besa la palma y posa-se-la sobre lo cap y dónala-y; y la Maria la y pren fent la mateixa cerimònia » [...] ¹⁸

[Primera jornada, Maria dona la palma a sant Joan]

MARIA

Ay fill Joan ! Si a vós plau,
aquesta palma vós prengau
y la-m fassau davant portar
quant me porten a ssterrar.

Dóna la Maria la palma a St. Joan, bessa-la y possas-se-la sobre lo cap, y St. Joan la pren y fa lo mateix [...] ¹⁹

[Segona jornada, principi, sant Pere dona la palma a sant Joan]

St. Pere pren la palma que te Nostra Senyora al muscle y canta:

ST. PERE

Preneu vós, Joan la palma pretiosa
e portau-la davant lo cos glorificat,
car així u dix la Verge gloriosa
ans que als sels se n'agués pugat.

Acabat de cantar St. Pere esta cobla, bessa la palma y possas-se-la sobre la cap y la y dóna, y St. Joan la pren fent lo mateix [...] ²⁰

El bes a la palma evoca altres besos rituals. Es sol (i es deu) besar l'anell episcopal del bisbe, que simbolitza la unió entre el prelat i l'Església; durant l'ofici, el sacerdot i el diaca besen el llibre de l'Evangeli així com l'altar sobre el qual el primer col·loca també les mans. El bes també forma part dels gestos d'adoració de la Santa Creu i de les relíquies dels sants.²¹ La «cerimònia» de la palma afegeix al bes la transferència de l'objecte de la mà a la mà. En això, recorda el bes de la pau, quan està mediatitzat pel portapau: durant la celebració eucarística, el sacerdot i el diaca besen el portapau, i després el diaca fa passar l'objecte entre els fidels. L'aliança de la comunitat cristiana se segella amb la circulació de l'objecte i del gest.

Quant al contacte de la palma amb el cap, recorda evidentment el baptisme, en el qual, després de traçar una creu en el front del batejat, el sacerdot li tira aigua beneïda, pronuncia la fórmula sacramental i li ungeix el front amb la Santa Crisma.

La «cerimònia» de la palma, encara que les consuetes no expliquin el seu significat, sembla situar-se en la cruïlla d'aquests gestos rituals. El *Misteri d'Elx* confereix així a la palma un estatut complex, entre objecte litúrgic i objecte de veneració, el caràcter sagrat del qual és expressat i actualitzat per la interpretació dels actors-cantants.

informen de la presència d'aquest element des d'antic en la *Festa*, no és fins al segle XIX que trobem referències clares a la seua funció escènica, concretament en el moment de la coronació» (*ibid.*, p. 85).

¹⁸ MASSIP I BONET, Francesc. «La Festa d'Elx (Consueta de 1625)», ed. cit., p. 110.

¹⁹ *Ibid.*, p. 111-112.

²⁰ *Ibid.*, p. 117.

²¹ LE GALL, Dom Robert. Article «Baiser». *Dictionnaire de liturgie*. Editions CLD, 1987.

Aquest caràcter sagrat és confirmat per una escena que ofereix una interessant reescriptura del *Flos sanctorum*, ja analitzada per Hèctor Càmara.²² Només destacaré els elements que concerneixen el paper de la palma. Com hem vist, en el relat de Jaume de Voràgine, Sant Pere confia la palma al «príncep dels preveres» perquè la col·loqui «sobre els cecs»; prediu que els convertits recuperaran la vista. El miracle anunciat, tanmateix, no està descrit, probablement perquè les paraules de Sant Pere li donen un significat espiritual més aviat que corporal.

El *Misteri d'Elx* modifica considerablement el seu intertext. Tots els homes de Jerusalem, requalificats com a jueus, es veuen afectats per la paràlisi, «ab los brazos altos y les mans fetes gafes». Després que sant Pere, sant Joan i sant Jaume els diuen que seran curats si confessen la virginitat immaculada de Maria, admeten que és «mare del Fill de Déu» i demanen el baptisme. Això és el que segueix:

Acabades estes cobles, pren St. Pere la palma de Nostra Senyora y ab ella batega als dits jueus, fent serimònia sobre los caps de aquells, y, de continent, queden lliures de aquella manquadat quels causà lo atreviment que varen tenir de voler prendre a Nostra Senyora, fent demostracions, los jueus, ab les mans estar sanes, menegant-les y mostrand-les a tots.²³

En el que toca a la palma, el *Misteri d'Elx* fa un triple canvi. En primer lloc, sant Pere no confia l'objecte al mestre dels futurs conversos, sinó que conserva la prerrogativa de manejar-lo. Paral·lelament a la «reducció del paper del “príncep dels preveres”» que caracteritza l'escena,²⁴ sant Pere adquireix un protagonisme major. En segon lloc, el poder taumatúrgic de la palma, profetitzat però no descrit en el *Flos sanctorum*, es manifesta ací en els seus efectes, ja que els actors mostren, pels seus gestos, la seva mobilitat recuperada. Finalment, però no menys important, la planta té explícitament un paper sacramental, ja que segons l'acotació escènica, Sant Pere bateja els jueus traçant-los un senyal al cap amb la palma.²⁵

Així, l'escenificació del *Misteri* reforça la *virtus* sagrada de la palma. Conforme als apòcrifs, la planta ve del cel –un cel metafòric i espiritual que pren en el *Misteri* una dimensió concreta, material, en la cúpula de l'església–. A través de la «cerimònia» que acompanya els seus moviments i manipulacions, la palma es fa l'objecte d'una litúrgia, en dos sentits: com a objecte de veneració a través del bes, i com a signe o objecte sagrat del mateix ordre que la creu o la Santa Crisma, capaç d'assumir una funció sacramental i taumatúrgica. Contribueix a marcar la dignitat i l'elecció dels personatges que la manegen –l'àngel, la Mare de Déu, sant Joan, sant Pere– i a traçar entre ells un lligam visible i tangible.

3. Palmes i palmeres miraculoses a la Vila

Fins ací, he presentat el text del *Misteri* com un bloc unit. En realitat, en la Festa, les dues jornades són disjunctes: la primera, la Vespra, es representa el 14 d'agost, i la segona, la Festa, a l'endemà, el 15. Entre ambdós actes, al matí del 15, una processó recorre la ciutat. La imatge de la Mare de Déu és conduïda en posició de jacent, amb el rostre cobert d'una mascareta amb els ulls tancats. Músiques instrumentals, tocades per una banda, alternen amb el cant *In exitu Israel* que acompanyarà, a la mateixa tarda, el soterrament de la Mare de Déu en el cadafal del

²² CÀMARA I SEMPERE, Hèctor. «El *Misteri d'Elx* com a adaptació teatral de la *Legenda aurea*». En *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/LXVI. Miscel·lània Albert Hauf*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 57-84.

²³ MASSIP I BONET, Francesc. «La Festa d'Elx (Consueta de 1625)», ed. cit., p. 121.

²⁴ CÀMARA I SEMPERE, Hèctor. «El *Misteri d'Elx* com a adaptació teatral...», art. cit., p. 73.

²⁵ Hèctor Càmara subratlla que mitjançant el baptisme, els jueus són integrats a la comunitat cristiana, cosa que allunya el *Misteri* de la tradició assumpcionista i d'altres misteris com el de Tarragona. *Ibid.*, p. 74.

Misteri. En aquella processó-enterrament, sant Joan, davant la imatge, porta la palma. L'objecte sagrat surt així de l'espai de la basílica per ocupar un altre espai, el de la ciutat; o, més aviat, retorna a l'espai de la ciutat, ja que la palma ve del palmerar. Tanmateix, no s'allunya de l'àmbit de la devoció mariana, ja que el mateix palmerar d'Elx té una forta vinculació amb la Mare de Déu. És ben sabut que des de finals del segle XVII, en virtut del testament del Doctor Caro, l'actual Parc Municipal és propietat de la imatge de la Mare de Déu de l'Assumpció.²⁶ Aquesta herència, que associa jurídicament l'hort a la Verge, va continuar manifestant-se a l'època contemporània: segons Joan Castaño, a partir de 1940, la palma de sant Joan va provenir durant anys d'un arbre del mateix Parc Municipal.²⁷ Aquesta situació va canviar fa una desena d'anys, quan l'Ajuntament va deixar de tenir les seues pròpies cambres fredes on conservar les palmes. Des d'aquell moment, la palma de sant Joan prové d'un hort de palmerers privat.

Per tant, el valor simbòlic i al·legòric que les elaboracions medievals i modernes confereixen a la palma i a la palmera adquireix a Elx una dimensió molt concreta, teixint-se i inscrivint-se en un marc local. Aquesta imbricació entre un simbolisme cristià global i el context local apareix clarament en la consuetud de Gaspar Soler Chacon, que conté, després del text del *Misteri* (en aquest cas sense partitures), complements relatius a la «Vila d'Elx».²⁸ El copista, que dedica la consuetud al senyor Honorato Martí de Monssí, fa precedir el *Misteri d'Elx* de dos pròlegs i d'una taula on introdueix, a més dels dos actes del drama, altres tipus de consideracions:²⁹

En lo tercer, una breu relació en la qual es declara la antiguitat de la Festa de Nostra Senyora, y quina causa els mogue als vehins de Elig pera festejarla tots los anys; y aximatex, la fundatio y antiguitats de dita vila y les cosses mes principals que ab tota sertes se an pogut sacar dels originals qu'estan en lo archiu de aquella. – Fol. 17.

Als margens de dita relatio van unes adnotacions pera que ab facilitat se puxen trobar algunes coses dignes de memoria.³⁰

De fet, després del «Llibre de la festa», Gaspar Soler Chacon anuncia una «breu relatio de les cosses mes principals de la festivitat de Nostra Señora de la Assumptio y de les antiguitats de la pnt. villa de Elig, sacada del llibre que a compost Cristofol Sans de Carbonell sindich de dita vila».³¹ En les pàgines següents, selecciona i adapta alguns passatges de la crònica de Cristòfol Sanç (1621),³² als quals afegeix diversos desenvolupaments. Entre els seus afegits, el palmerar ocupa un lloc important.

²⁶ El testament data de 1661. Va esdevenir efectiu en 1697, quan es va morir la neta del Doctor, Isabel Caro. En un primer moment, el clergat de santa Maria es va encarregar dels béns de la Mare de Déu en nom de la Confraria de Nostra Senyora. Després d'un plet interposat pel tercer marit d'Isabel, l'Audiència Reial de València va decidir en 1710 que la imatge de la Mare de Déu fou titular dels béns del testament. Veure la pàgina redactada per ORS MONTENEGRO, Miguel: <http://www.elche.me/biografia/caro-marti-nicolas-el-doctor-caro> (Memoria Digital de Elche).

²⁷ CASTAÑO GARCÍA, Joan. «L'organització de la Festa a través dels temps». En *Historia i crítica...*, op. cit., p. 341-359: p. 353-354.

²⁸ La consuetud realitzada per Carlos Tàrrega Caro en 1751 constitueix una còpia de la de Gaspar Soler Chacon. El copista hi afegeix al seu torn diversos desenvolupaments, entre els quals altres miracles. Seria molt interessant ampliar aquest estudi a la consuetud de Tàrrega, però no ho permet el format d'un article.

²⁹ Cito l'edició de 1933 de IBARRA Y RUIZ, Pedro. *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*, ed. cit., afegint-hi marques de puntuació i apòstrofs perquè la lectura sigui més còmoda.

³⁰ IBARRA Y RUIZ, Pedro. *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*, ed. cit., p. 6-7.

³¹ *Ibid.*, p. 19.

³² He consultat l'edició de GÓMEZ BRUFAL, Juan. *Excelencias de la villa de Elche*. Elche, Librería Atenea, 1954, que edita el manuscrit posseït per l'Ajuntament d'Elx. En el pròleg, l'editor menciona tres còpies, una de les quals conservada en la Biblioteca Nacional d'Espanya. Hui està disponible en internet, així que he pogut consultar-la també.

El copista comença per descriure la processó del dia 15, on es porta «a Nostra Señora [...] gitada ab lo rostro de difunta sobreposat ab la palma al muscle».³³ Evoca el sermó pronunciat «en anys passats» pel bisbe de Cartagena, «lo Illustrism. Señor Don Alonço Coloma», el dia de l'Assumpció: va dir que Elx era «molt pareguda ditta a la ciutat Santa de Jerusalem per les moltes palmeres y olivars que en ella hay, que la fan molt ermosa y de agradable vista».³⁴ Aquest motiu, que es mantindrà fins al segle XX, es basa tant en la representació de la palmera com a arbre del paradís com en l'evocació bíblica de l'oasi d'Elim.³⁵

Fa seguir el record del sermó per una sèrie de miracles relacionats amb palmes i palmeres. Tal és el primer:

Contas per cossa molt sarta y averiguada veritat que anys passats, vingueren entre altres dos forasters a la festa de Nostra Senyora, y sent la u dells mes devot, procura aver una fulla de la palma de Nostra Senyora y se la va posar entre lo forro del gipo que portava ab si. Succedi qu'estan en lo camy que anaven a sa terra, es va moure tan gran tempestat de trons y remalls que atemorisava a tots. Fonch voluntat divina que caygues un llam sobre u dels dos, y el que tenia la palma queda's lliure y al altre el mata; y los ques varen trobar a dit temps, qu'estaven circumvehins, vent aquell miracle, li demanaren que quines reliquies portava, qu'estant al costat del difunt lo llam no l'avia tocat en un fil de la sua roba. Als quals dix que no duya mes que huna fulla de palma de Nostra Senyora que per sa devotio es va possar en lo aforro del gipo, y que miraculosament la volgut guardar Deu nostre Señor per intersesio de sa mare gloriosa y per la molta fe que tenia en la palma de Nostra Señora que lo angel li desvalla del sel, la qual va mostrar; y veren lo miracle manifest perque tots tingam devossio de llevar ab si la palma de Nostra Senyora y la tingam en gran veneratio.³⁶

Si bé el text comporta elements habituals en una relació de miracle, cadascú es troba actualitzat i remotivat en el context de la «Villa». L'afirmació tòpica de veridicitat («conta's per cossa molt sarta y averiguada veritat») és reforçada pel testimoni ocular de «los ques varen trobar», qualificats com a veïns. Es tracta d'un miracle clàssic, tant pel valor protector conferit a la palma com pel mal del qual està protegit el foraster: als segles XVI i XVII abunden els relats de tempestats o catàstrofes meteorològiques i dels miracles que en preserven els fidels.³⁷ Tanmateix, el fenomen sobrenatural s'inscriu en un marc familiar als il·licitans, en el camí de tornada de la Festa de l'Assumpció, els detalls de la qual són evocats amb precisió: el foraster aconseguix «una fulla de la palma de Nostra Senyora», la palma «que lo angel li desvalla del sel». El poder de la planta és explícitament assimilat al de «reliquies» per les preguntes dels «circumvehins». Funciona com una relíquia per contacte, ací amb la imatge de la Mare de Déu.

³³ *Ibid.*, p. 21.

³⁴ *Ibid.*, p. 21.

³⁵ Aquest passatge menciona l'arribada del poble d'Israel a l'oasi d'Elim, on troba dotze fonts i setanta palmeres (*Exode*, 15,27).

³⁶ IBARRA Y RUIZ, Pedro. *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*, ed. cit., p. 22.

³⁷ L'exposició de la Biblioteca Nacional d'Espanya, *Noticias verdaderas, maravillosos prodigios. Relaciones de sucesos en la BNE y los orígenes del periodismo*, Comissaries: Adelaida Caro Martín y Nieves Pena Sueiro, 1 de abril-12 de junio 2022, dedica una secció molt interessant a aquest tema. Basta mirar la llista de les relacions editades en les col·leccions d'aquell tipus de notícies per fer-se una idea del lloc que hi tenen les catàstrofes naturals. Veure ETTINGHAUSEN, Henry. *Noticias del siglo XVII: Relaciones españolas de sucesos naturales y sobrenaturales*. Barcelona, Puvill, 1995; ETTINGHAUSEN, Henry. *Noticias del siglo XVII: La Prensa a Barcelona entre 1612 i 1628*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 2000. Sobre els relats de miracles, veure BÉGRAND, Patrick. *Signes et châtements, monstres et merveilles. Stratégies discursives dans les «relaciones de milagros» publiées en Espagne au XVIIe siècle*. Presses Universitaires Franco-Comtoises, dif. París, Les Belles Lettres, 2004.

En protegir el foraster del llamp, confirma i reitera en una actualitat recent el miracle taumàtúrgic de la palma en el *Misteri d'Elx*, referit alguns fulls abans en el mateix manuscrit.³⁸

Gaspar Soler Chacon continua amb un segon miracle, que no figura tampoc en la crònica de Cristòfol Sanç:

Ytem se aconteces y esta en veritat que [...] es cossa contingent caure de aquelles [palmeres] los ortolans innumerables vegades sens poder-o remediar, y no tan solament no morir, pero no quedar ab llisio majorment, per ser dittes palmeres les mes de altaria de çent pams, com o poden conixer y experimentar los que les an vistes que auran estat en ditta vila. Piament se a de creure quels guarda nostre Sor. per intercessio de sa mare glorioussissima.³⁹

En aquesta anècdota, que al·ludeix a la funció d'intercessió de la Mare de Déu, la palmera manifesta una benevolència paral·lela a la de l'evangeli del Pseudo-Mateu: a l'arbre que s'inclina del cel a la terra per compensar la seva altura respon, ací, un arbre l'altura del qual no constitueix un perill pels homes que cullen les seves fruites. Sense poder detallar aquest punt, preciso que aquest miracle, dins el context il·licità, s'integra en una sèrie de relats units per un mateix motiu: en la basilica Santa Maria, en la ciutat o en el palmerar, la Mare de Déu de l'Assumpció evita que caiguin els seus devots; si cauen, evita que es morin o fereixin; impedeix que estiguin esclafats per objectes caiguts del cel o dels balcons.⁴⁰

Un últim passatge mostra d'una altra manera com es poden vincular les temàtiques del *Misteri* i els textos que l'acompanyen en el manuscrit:

Una palmera en lo ort de Jaume Sala, junt la paret que rrecau a la sequia Major a la part de ponent camí de Resemblanch, esta per mostrar nostron Deu y Señor. Sa omnipotència la volguda crear per diferent medi que a les altres, pux son de un ull y estes delles ay la major part mascles; y esta es femella y de tres ulls, y tan yguales que sils mediren ab un compas, no pogueren venir mes justs del que venen a la vista los tres derenda ques conforme la que al principi de la breu relatio va dibuixada; y no es sens causa averla creada y possada nostre Sor. en dit puesto y a la vista de tots, siperá que los cristians tingam major fe en lo misteri de la Santíssima Trinitat [...].⁴¹

Una mica després, el copista evoca una segona palmera que està començant a « fer tres ulls ». El comentari és paregut al primer:

A permes nostre Señor, pera mes manifestar sa magt. y grandessa, quesies dos palmeres es criassen en pars publiques y aon les poguessen los cristians veure y alabar lo seu santissim nom, y reverensiar quant se passa per davant delles lo misteri de la Ssma. Trinitat per veure un simil a tan conforme adaquell que, sent un tronch, ixquen dell tres tan yguales de amplaria y de altaria com es lo tronch prensipal de on manen los tres; y no sent res meyñs de admirar que dittes tres palmeres en una tinguen datils tan bons els de la palmera denmig com les dels costats.⁴²

Dues palmeres «trinitàries», doncs, apareixen en el manuscrit, situades en un marc molt concret: els horts d'Elx, definits per la seva localització i pels seus propietaris.

L'arbre trinitari, exterior al simbolisme marià, es pot associar amb motius similars de l'edat mitjana. En aquella època, diversos textos, tant llatins com en llengües vernacles, utilitzen

³⁸ La devoció actual per la palma de sant Joan, distribuïda a la fi del *Misteri*, es situa en la continuïtat d'aquest relat.

³⁹ IBARRA Y RUIZ, Pedro. *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*, ed. cit., p. 22-23.

⁴⁰ Aquesta afirmació es funda en la lectura de la col·lecció de miracles reunits per CASTAÑO GARCÍA, Joan. *La Imagen de la Virgen de la Asunción, Patrona de Elche*. Caja de ahorros provincial de Alicante / Patronato Nacional del Misterio de Elche, 1991, p. 39-62.

⁴¹ IBARRA Y RUIZ, Pedro. *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*, ed. cit., p. 25.

⁴² *Ibid.*, p. 26.

la figura de l'arbre com a un esquema que permet donar una forma visual a una sèrie de conceptes, per exemple les virtuts i els vicis o les arts liberals. Sembla que la palmera hagi tingut un paper similar en alguns textos francesos⁴³ i en l'esfera germànica, com ho testimonia el tractat al·legòric *Palma contemplationis*.⁴⁴ En aquelles figuracions apareixen, encara que rarament, arbres trinitaris.⁴⁵

Més directament, la palmera trinitària de la consuetà prové de la crònica de Cristòfol Sanç, el qual l'acompanya d'un dibuix i, sobretot, d'un ampli desenvolupament didàctic sobre el seu simbolisme. Gaspar Soler Chacon, si bé no dona tantes precisions sobre el sentit de l'arbre trinitari, l'integra en un conjunt de textos on pren un sentit específic: crea ecos amb el cant «Flor de virginal bellesa» que vincula la Mare de Déu amb la Trinitat, i amb el mateix aparell escènic de la segona Jornada, la Trinitat.

Estudiar el *Misteri* en l'espai de la consuetà on està transcrit posa en relleu una trama de signes i motius que reuneix els textos del manuscrit. La palma i la palmera, en aquesta perspectiva, permeten de mostrar com es fan jocs de reverberacions i contextualitzacions mútues entre el text del *Misteri* i les «antiquitats» i miracles copiats en el manuscrit, i com el conjunt s'inscriu en l'espai concret de la vila i del seu palmerar.

BIBLIOGRAFIA

EDICIONS DE LA CONSUETA DE GASPAR SOLER CHACON (1625)

IBARRA Y RUIZ, Pedro. *Lo Misteri d'Elig. El Misterio de Elche. Manual del curioso espectador de la representación de la famosa fiesta, compuesto para que sirva de guía y claro conocimiento*. Alicante, Imp. Lucentum, 1929.

IBARRA Y RUIZ, Pedro. *El Tránsito y la Asunción de la Virgen. Drama lírico-litúrgico que se representa todos los años en la iglesia de Santa María de Elche los días 14 y 15 de agosto. Publicación de la consuetà más antigua que se conoce*. Elx, Tipografía Agulló, [1933].

MASSIP I BONET, Francesc. «La Festa d'Elx (Consuetà de 1625)». En *Història i crítica de la «Festa d'Elx»*, Joan Castaño García y Gabriel Sansano i Belso (eds). Alicante, Universidad de Alicante, 1998, p. 105-126.

ALTRES TEXTOS CITATS

Estoire del Saint Graal, ed. Jean-Paul Ponceau, Paris, Champion, 1997.

DE LA IGLESIA, Nicolás. *Flores de Miraflores. Hieroglíficos sagrados, verdades figuras, sombras verdaderas del Mysterio de la Inmaculada Concepcion de la Virgen y Madre de Dios Maria nuestra Señora*. Burgos, 1659. Edició de 1674 en la pàgina de la Biblioteca Digital de Castilla y León: <https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=8351>

Los Evangelios apócrifos. Estudios introductorios y version de los textos originales por Aurelio de Santos Otero. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2005 [cuarta impresión].

⁴³ En el context de la literatura mariana, el pròleg del "Miracle de Saint Guillaume du Désert", compost abans 1339, assimila el "paumier" (la palmera) a tres valors cristians i detalla els seus "fruits". Vegeu *Miracles de Nostre Dame par personnages*, ed. Gaston Paris i Ulysse Robert. Paris, Librairie Firmin Didot et Cie, SATF, 1877, t. II, p. 3.

⁴⁴ Veure VAN DEN ABEELE, Baudouin, i CORDONNIER, Rémy. «Un palmier, sept fleurs et sept oiseaux: la *Palma Contemplationis* et ses témoins illustrés». *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, Vol. 23, 2011, p. 65-103.

⁴⁵ Un exemple: la visió de l'arbre (no és una palmera) trinitari pel rei pagà Evalac en l'*Estoire del Saint Graal*, novel·la en prosa del segle XIII, que contribueix a la conversió del rei al cristianisme. Veure PONCEAU, Jean-Paul. *Estoire del Saint Graal*. Paris, Champion, 1997, § 91-99, p. 60-67.

Noticias del siglo XVII: Relaciones españolas de sucesos naturales y sobrenaturales, ed. Henry Ettinghausen. Barcelona, Puvill, 1995.

Notícies del segle XVII: La Premsa a Barcelona entre 1612 i 1628, ed. Henry Ettinghausen. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 2000.

SANZ, Cristòfol. *Excelencias de la villa de Elche*, ed. Juan Gómez Brufal. Elche, Librería Atenea, 1954.

VORÀGINE, Jacobo (traducció catalana), *El Flos sanctorum romançat*. Ed. CÀMARA I SEMPERE, Hèctor. *El Flos sanctorum romançat. Edició crítica dels dos incunables catalans de la Leyenda aurea de Jacobus de Voragine*. Tesi presentada a la Universitat d'Alacant, 2013.

ESTUDIS

ANDRÉS GONZÁLEZ, Patricia. «Emblemas marianos de la capilla de la Virgen en la cartuja de Burgos: el modelo pintado y su repercusión iconográfica». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (BSAA)*, Tomo 69-70, 2003-2004, p. 383-409.

BÉGRAND, Patrick. *Signes et châtiments, monstres et merveilles. Stratégies discursives dans les «relaciones de milagros» publiées en Espagne au XVIIe siècle*. Presses Universitaires Franc-Comtoises, dif. Paris, Les Belles Lettres, 2004.

CÀMARA SEMPERE, Hèctor. «“Estels fets pols”: l'ús de l'oripell en la Festa o Misteri d'Elx». En *Actes del Quinzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Universitat de Lleida, 7-11 de setembre de 2009*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010. Vol. II, La literatura i les arts, p. 83-94.

CÀMARA I SEMPERE, Hèctor. «La *Leyenda aurea* com a font del Misteri d'Elx: una anàlisi comparativa». En *Literatures ibèriques medievals comparades*, Rafael Alemany Ferrer, Francisco Chico Rico (eds.). Alacant, Universitat d'Alacant; Sociedad Española de Literatura General y Comparada, 2012, p. 133-146.

CÀMARA I SEMPERE, Hèctor. «El Misteri d'Elx com a adaptació teatral de la *Leyenda Aurea*». En *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/LXVI. Miscel·lània Albert Hauf*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 57-84.

CASTAÑO GARCÍA, Joan. *La Imagen de la Virgen de la Asunción, Patrona de Elche*. Caja de ahorros provincial de Alicante / Patronato Nacional del Misterio de Elche, 1991.

CASTAÑO GARCÍA, Joan. «L'organització de la Festa a través dels temps». En *Història i crítica de la «Festa d'Elx»*, Joan Castaño García y Gabriel Sansano i Belso (eds). Alicante, Universidad de Alicante, 1998, p. 341-359.

DÍAZ DE BUSTAMANTE, José Manuel. «Onerata resurgit. Notas a la tradición simbólica y emblemática de la palmera». En *Helmantica: Revista de filología clásica y hebrea*, t. 31, n. 94, 1980, p. 27-88.

LLORENÇ, Alfons. «Aproximació al món literari de la Festa d'Elx». En *Història i crítica de la «Festa d'Elx»*, Joan Castaño García y Gabriel Sansano i Belso (eds). Alicante, Universidad de Alicante, 1998, p. 157-179.

MONTANER, Emilia. «Les images végétales dans les emblèmes consacrés à la Vierge Marie». En *Flore au paradis. Emblématique et vie religieuse aux XVIe et XVIIe siècles*, Paulette Choné i Bénédicte Gaulard (eds). Glasgow, Glasgow Emblem Studies, vol. 9, 2004, p. 61-79.

OLAÑETA MOLINA, Juan Antonio. «*De fructibus tuis refice matrem meam*: el milagro de la palmera como alegoría del comitente en el claustro de Sant Benet de Bages». *Anuario De Estudios Medievales*, 48(2), p. 821-844.

ORS MONTENEGRO, Miguel, «Caro Martí, Nicolás – “El doctor Caro”», <http://www.elche.me/biografia/caromarti-nicolas-el-doctor-caro> (Memoria Digital de Elche).

QUIRANTE SANTACRUZ, Lluís, LLUÍS SIRERA, Josep, RODRÍGUEZ, Evangelina. *Pràctiques escèniques de l'edat mitjana als segles d'or*. València, PUV, 1999.

VAN DEN ABEELE, Baudouin, i CORDONNIER, Rémy. «Un palmier, sept fleurs et sept oiseaux: la *Palma Contemplationis* et ses témoins illustrés». *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, Vol. 23, 2011, p. 65-103.

ALTRES

Exposició de la Biblioteca Nacional de España, *Noticias verdaderas, maravillosos prodigios. Relaciones de sucesos en la BNE y los orígenes del periodismo*, Comissàries: Adelaida Caro Martín y Nieves Pena Sueiro, 1 de abril-12 de junio 2022.